

Murray E. G. Smith

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG OKAI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI¹

EGY MARXISTA-SZOCIALISTA ELEMZÉS

1 Murray E. G. Smith előadása 2008. november 12-én hangzott el a Brock Universityn (St. Catharines, Kanada). Az előadás tanulmányra szerkesztett és kibővített változatát (*Causes and Consequences of the Global Economic Crisis: A Marxist-Socialist Analysis*) le kellett rövidítenünk. Az eredeti szövegből néhány, a válságtüneteket, a válság lefolyását taglaló, azóta részben elavult, részben közismertté vált rész kimaradt, valamint néhány grafikont pedig hasonló, illetve technikai okok miatt voltunk kénytelenek kivenni az eredeti szövegből – a szerk.

A jelenlegi válság igazi oka nem a bankok felelőtlen hitelezésében vagy a kipukkadt jelzáloghitel-piaci buborékban, hanem – ahogy arra Marx rámutatott – a kapitalista rendszer jóval mélyebb válságtendenciáiban rejlik. Az elsődleges okok a hetvenes évek stagflációjára vezethetők vissza, amelyet a tőkés gazdaság a munkaerőpiac rugalmasabbá tételével, a hitelezés átalakításával és a szakszervezetek meggyengítésével hagyott maga mögött. Mindez a reálbérek csökkenésével és az értéktöbbletráta növekedésével járt együtt. Ugyanakkor a tőkés nem tudták az így létrejött magasabb profitot a reálgazdaságban értékesíteni és ez a gigantikus pénz végül a spekulatív piacokra került át, ahol a hatalmas pénzkínálat szükségszerűen a reálgazdasági trendektől teljesen függetlenedő hitelműveletekre ösztönözte a bankokat. Mindeközben a profitráta csökkenésének marxista törvénye egyre erőteljesebben érvényesült. Az, hogy a kapitalista világ gazdaság még mindig nem talált kiutat a jelenlegi válságból, megerősíti az emberiséget, hogy elérte fejlődésének történelmi határait és ideje továbblépni rajta Marx tudományos szocializmusának irányába.

Gyorsan szaporodnak annak bizonyítékai, hogy a jelenlegi pénzügyi pánik összekapcsolódva a tőkés világ gazdaság általános visszaesésével a harmincas évek óta a legsúlyosabb gazdasági válságba torkollik [...]. Széleskörű egyetértés alakult ki azzal kapcsolatban is, hogy a világ gazdaság – minden jel szerint – lejtőre került, amely súlyos és hosszú recesszióhoz – vagy mély válsághoz – fog vezetni. Ugyanakkor a válság okai és lehetséges megoldásai kapcsán éles nézetkülönbségeket találunk [...].

Azok, akik azt akarják, hogy „Mentsük meg a rendszert!” – ez volt a *The Economist* október 11-i számának főcíme – ragaszkodnak ahhoz, hogy a globális kapitalizmusnak „nincs alternatívája”, és meg szeretnék győzni a gazdasági válság fő áldozatait – a dolgozókat és a szegényeket – hogy nekik kell súlyos áldozatokat vállalniuk a rendszer „egészséges” működésének helyreállításáért. A *status quo* ideológiájának buzgó őrei máris olyan magyarázatokat tártak eléink, amelyek magát a rendszert – a kapitalizmust – fel akarják menteni a válság miatti felelősség alól. Némelyek a Wall Street pénzügyi elitjének kapzsiságára és rövidlátására összpontosítanak, vagy arra, hogy a különböző kormányzati tényezők nem tudták megfelelően szabályozni a piacokat. A kapitalizmus intelligensebb apologetái a „neoliberális ideológia” túlzásait hibáztatják, és sürgetik a „szabadpiaci fundamentalizmus” feladását. Némelyek olyan messzire mennek, hogy egyfajta szociáldemokrata „vegyes gazdaságot” javasolnak, jelentősen kibővített közösségi szektorral.

A közgazdaságtani főáram ideológiai spektrumának másik végén a jobboldaliak – jó szokásuk szerint – megint a munkásosztályt és a társadalom peremén élőket hibáztatják a válságért. Eme – az áldozatokat büntetni akaró – ideológusok szerint a mostani pénzügyi krízis közvetlen kiváltó okát, a lakásárak zuhanását a „felelőtlen” szegények idézték elő, akik kihasználták a jelzáloghitelek néhány évvel ezelőtti viszonylag alacsony kamatrátáit,

s azután, amikor a kamatráták emelkedni kezdtek, fizetéseképtelenné váltak. Ezidáig azonban ez a magyarázat nem keltett túl nagy visszhangot a közvéleményben, mivel az emberek egyre inkább kizárólag a tőkésosztályhoz és különösen a fináncoligarchiához társítják a „mohóság” és a „vakmerő felelőtlenség” fogalmait.

TERMELÉKENYSÉG, ÉRTÉK ÉS A KAPITALIZMUS VÁLSÁGAI

A legutóbbi amerikai elnökválasztási kampány egyik kulcsfontosságú pillanata volt az, amikor a republikánus elnökjelölt, John McCain azt a nyilvánvalóan nevenséges kijelentést tette, hogy: „gazdaságunk pillérei szilárdak”. Válaszul Barack Obama kritikájára McCain felháborodottan rámutatott az amerikai munkások magas termelékenységre: „a mi munkásaink a leginnovatívabb, legkeményebben dolgozó, leginkább képzett, legtermelékenyebb és a legversenyképesebb dolgozók az egész világon”.

Mármost bármilyen valószínűtlenül hangozzék is, McCain állítása voltaképp hasznos kiindulópontunk lehet a jelenlegi válság egy olyan elemzéséhez, amely szembe megy a *The Economist* „Mentsük meg a rendszert!” kezdetű felhívásával. Ugyanis ha valami nyilvánvaló a jelen helyzetben, az pontosan az, hogy a *munkásosztály* nem hibáztatható a jelenlegi válságért. Éppen ellenkezőleg: a munka termelékenysége ma magasabb, mint valaha, a bérek növekedése pedig nemzedéknyi idő óta elmaradt a termelékenységnövekedés mögött. Az 1970-es évek óta a munkásosztály számottevő mértékben visszaszorult a tőkével vívott meglehetősen egyoldalú osztályharcban. A tőke szabad utat kapott a dolgozókkal szemben, ámde *ennek ellenére* megtalálta a módját annak, hogy öngólt rúgjon magának – éspedig meglehetősen fájdalmasat. Miután a kapitalizmusnak többé nem állt útjában a szovjet-típusú „kommunizmus”, a szakszervezetek sorai megtizedelődtek, nem volt többé hosszú távú stratégiájuk, a „jóléti állam” elhalványuló emlékké vált, a világ dolgozó tömegei pedig legnagyobb részét nyilvánvalóan beletörődtek a „szabad piacgazdaság” elkerülhetetlenségébe. Most a rendszer mégis azzal szembesül, amit egyes – a főáramhoz tartozó – közgazdászok az évszázad legsúlyosabb krízisének neveznek.

A szocialisták felelőssége, hogy kimondják az igazságot: a szemünk előtt kibontakozó válság újból igazolja, hogy a kapitalizmus elérte a maga „történelmi korlátait”. Ezt a haladó, irracionális és embertelen rendszert az emberiségnek meg kell haladni, mégpedig azzal, amit Karl Marx „a társadalmi termelés magasabb szintjének” nevezett – egy olyan, racionálisan megtervezett és kollektivizált világgazdasági rendszerrel, amelyet demokratikus módon maguk a dolgozók irányítanak.

Hadd térjek ki egy kicsit bővebben arra: miért is lehet McCain kijelentése hasznos kiindulópontunk a világgazdasági válságnak és a kapitalizmus jelen helyzetének marxista-szocialista értelmezéséhez. 1994-ben írt könyvemben, az *Invisible Leviathan*ban (Smith 1994) kimutattam, hogy Marx kapitalizmuskritikájának lényege az a tézis, hogy immanens ellentmondás van a tőkés cégeknek a termelékenység növelésére való törekvése és között, hogy a tőkés termelési módban a társadalmi gazdagság egyetlen lehetséges mércéje a munkaidő. Marx szerint az „új értéknek” (ideértve a tőkésosztály profitját is) egyedüli forrása a tőkés termelésben felhasznált élőmunka, és ez az új érték egy meghatározott érték nagyságot alkot, amely meghatározza az árak, a profitok és a bérek nagyságát is. Mármint, ha Marxnak ebben igaza volt, és én úgy hiszem, hogy igen, akkor a pénz a társadalmilag szükséges absztrakt munkának, a kapitalista „érték”, „társadalmi szubsztanciájának” a szükségyszerű megjelenési formája. Ha Marxnak igaza volt, akkor a pénzbeli profit a bémunkának a kapitalista termelési folyamat során való kizsákmányolásából keletkezik – a munkások többletmunkájának kisajátításából és értéktöbbletté való átalakításából. Ebből pedig az következik, hogy az élőmunkának a termelésből való kiszorítása – a munkát megtakarító gépekbe és technológiákba való növekvő beruházások révén – egyre inkább alá kell, hogy ássa a rendszer egészének profitabilitását, képességét arra, hogy az átlagprofitráta fenntartásához elégséges mennyiségű „társadalmi többletértéket” hozzon létre. Így tehát a megnövekedett munkatermelékenység, amennyiben ez a munkamegtakarító innovációból származik, ténylegesen *csökkentheti* az átlagprofitrátát, amely pedig alapvetően meghatározza a tőkés gazdaságban a beruházások és a növekedés szintjét. Ahogyan Marx megfogalmazta: „az átlagprofitráta esésének erősödő tendenciája [...] egyszerűen a tőkés termelési módra jellemző sajátos megnyilvánulási módja a munka növekvő társadalmi termelékenységének” (MEM 25: 204).

A lényeg itt az, hogy a kapitalizmus olyan rendszer, amelynek dinamikája nem az „általában vett anyagi gazdagság” maximális növelésére, hanem a társadalmi gazdagság antagonisztikus formában – a termelési, elosztási és csereszervezők zömével rendelkező kapitalisták profitja, a *magánprofit* formájában – való maximális növelésére irányul. Ez magyarázza a kapitalizmus válságainak jellegzetes formáját: a „túltermelést”. A kapitalizmus nem azért kerül periodikus válságokba, mert túl kevés árut termelnek, hanem mert *túl sokat* termelnek egy *társadalmilag antagonisztikus formában*: nyereséges eladásra szánt áruk formájában. *Túl sok árut termelnek a rájuk irányuló hatékony, pénzzel fedezett kereslethez képest.* Ráadásul a kapitalizmus nem a csökkenő termelékenység-növekedési ráták miatt kerül válságba (habár ez bizonyosan érinti az egymással versengő tőkés cégek vagy akár a nemzetgazdaságok *egymáshoz képesti* sikerességét), hanem azért, mert az egyre inkább globalizálódó tőkés gazdaság egészében nem termelnek, illetve nem realizálnak (bevételek formájában) elegendő többletértéket. S azért nem termelődik elég többletérték, mert

az egyre termelékenyebb technológiák bevezetésének arányában csökken az élők munkának mint „technikai-természeti inputnak” a termelési folyamathoz való hozzájárulása, márpedig a gazdaságot mint egészet tekintve a kizsákmányolható élők munkája marad minden új érték egyedüli forrása.

Akkor hát hol tévedett McCain? McCain úgy hiszi: a munka termelékenységének magas szintje azt jelenti, hogy „a gazdaság pillérei” szilárdak. De ez előfeltételezi egy racionálisan irányított gazdasági rendszer létezését. A probléma az, hogy a kapitalizmus ebben az értelemben nem racionális. Éppen ellenkezőleg, a kapitalizmus történelmileg specifikus törvények – az értéktörvény és a profitráta csökkenő tendenciájának törvénye – uralma alatt áll, amivel együtt jár egy egyre erősödő strukturális ellentmondás a termelőerők fejlődése és a kapitalista társadalmi viszonyok reprodukálódása között. Ezek a törvények megmutatják és kifejezik a kapitalizmus „technikai-természeti” és „társadalmi” dimenziói közötti feloldhatatlan és egyre erősödő ellentétet. Ha ezeket a törvényeket nem fogjuk fel, akkor nem érthetjük meg azt sem, hogyan lehetséges, hogy a munka termelékenységének – a munkamegtakarító technikai újításokon alapuló – növekedése abba a teljes káoszba torkollik, amelybe a világkapitalizmus jelenleg is került. Ezeknek a törvényeknek a segítségével érthetjük meg, hogyan lehetséges, hogy a természettudományos racionalitásnak a cégek közötti verseny által előrehajtott alkalmazása az egyes termelőegységekben „makroszinten” hogyan hozhat létre olyan hatalmas mérvű társadalmi irracionálitást – s vele együtt jár és egyre növekvő hatalmas emberi nyomorúságot –, amely kihasználatlan termelési kapacitásokban, elpazarolt munkaerőben, az emberi haladás elmulasztott esélyeiben mutatkozik meg.

TERMELÉS, BANKI SZFÉRA ÉS A CSÖKKENŐ PROFITRÁTA

Vajon mi köze van ennek a „tőkés termelésről” szóló sok fejtegetésnek a *jelenlegi* pénzügyi válsághoz? Bizonyos, hogy a válság *legközvetlenebb* okai a beruházási bankárok arra irányuló kétségbeesett és rövidlátó erőfeszítéseiben rejlenek, hogy *pénzügyi piacokon végrehajtott* többé-kevésbé spekulációs jellegű tranzakciókkal – mindenekelőtt a „mérgező” jelzálogkölcsonök eladásával, „felszeletelésével”, „újracsomagolásával” és újraeladásával – próbálják meg profitjaikat realizálni. Kétségtelen az is, hogy a spekulációs „buborékoknak” (különösen a lakásbuboréknak) a „fiktív tőke” erősen kétes értékű formái növekedésével

együtt járó kipukkadása az egész pénzügyi rendszerben hullámokban szétterjedő sokkhatásokat keltett. Ugyanakkor én emellett szeretnék érvelni, hogy ezeknek a pénzügyi buborékoknak és a hozzájuk kapcsolódó spekulációs láznak a talaját a rendszernek az 1970-es évekre visszanyúló gazdasági gyengélkedése készítette elő. A fiktív tőkének (a „termelőtőkéhez” képest) látványos növekedése az elmúlt három évtizedben egyáltalán nem volt véletlenszerű fejlemény. A finanszírozás² hosszabb távú folyamatait akkor érthetjük meg igazán, ha figyelmünket a *profitráta csökkenésének tendenciájára* fordítjuk, amely szükség-szerű következménye a kapitalista *termelési* folyamatban végbement változásoknak.

Vizsgáljunk meg Marx *Tőkéjének* néhány megállapítását. Marx észrevette azt, hogy az ő korában (a „résztvénytársaság” formájában) kialakult, az egyszemélyi tulajdonú vállalatokat tőkés társaságokkal felváltó kapitalista rendszer létrehozott „egy új fináncarisztokráciát, élősdiék egy új fajtáját, tervkovácsok, gründolók és pusztán névleges igazgatók alakjában a szédelgés és csalás egész rendszerét a gründolással, részvénykibocsátással és részvényekkel való kereskedéssel kapcsolatban” (MEM 25: 416). Máshol Marx azt írja: [A pénztőke birtokosa számára] „a termelési folyamat csak úgy jelenik meg mint elkerülhetetlen közbenső láncszem, mint szükséges rossz a pénzcsinálás érdekében. {Ezért minden kapitalista termelő nemzetet időszakosan szédelgés ragadja magával, amelyben a *termelési folyamat közvetítése nélkül akar pénzt csinálni*}” (MEM 24: 56 – kiemelés tőlem).

Hogy megértsük az ilyen „lázás” viselkedés jelentőségét, meg kell vizsgálnunk: hogyan alakulnak ki ennek előfeltételei, ehhez pedig *konkrétan* kell elemeznünk azt, ahogy a kapitalizmus belső ellentmondásai az egyes meghatározott történelmi kontextusokban megmutatkoznak és kibontakoznak. A jelenlegi pénzügyi válság a tőkésosztálynak az Egyesült Államokban és másutt évtizedek óta azzal a céllal folytatott erőfeszítéseinek következménye, hogy feltartóztassák, illetve visszafordítsák az átlagprofitrátának az 1950-es és 1970-es évek között végbement csökkenését. Ez a válság a felhalmozódott végeredménye egy sor lépésnek, amelyekkel a tőke választ adott a *termelőtőkének* – a tőke a „reál-gazdaság” szférájához kötődő formájának – a folyamatos profitabilitási gondokból eredő „gyengélkedésére”.

Gyakorlatilag valamennyi radikális közgazdász egyetért abban, hogy a jelenlegi összeomlás gyökerei az 1970-es évek profitabilitási krízisében rejlenek. Erre az egész fejlett tőkés világot érintő, a profitráták csökkenésében éppúgy, mint az ún. „stagflációban” (a lassú növekedéssel párosuló magas inflációban) megmutatkozó válságra a tőkésosztály úgy válaszolt, hogy szakított a „tőke és munka közti megegyezés”-nek az 1940-es évek végén és az ötvenes években létrejött rendszerével. Ez az „osztálykompromisszum”, amelynek a gazdasági háttere a közvetlenül a háborút követő időszak magas profitrátája

2 A finanszírozás folyamatáról részletes áttekintésért I. David, M. Kotz (2008): Neoliberalizmus és finanszírozás. In: *Fordulat*, No. 4.: 64-81. – a szerk.

volt, és amelyre a tőkésosztályt a hidegháború politikai-ideológiai kényszerei (különösen az, hogy meg kellett akadályozni erőteljes baloldali erők kialakulását a nyugati munkásmozgalomban) készítették, több mint húsz éven át növekvő reálbéreket, alacsony munkanélküliséget és bővülő szociálpolitikai programokat eredményezett. Amikor az 1970-es évek profitabilitási válsága bekövetkezett, a tőkésosztály érezte: sok mindent vissza kell vonnia ezekből az engedményekből. Az inflációt, amely több országban hozzájárult az osztályküzdelmek kiéleződéséhez, a szigorú bérellenőrzés és/vagy a magas kamataráták segítségével győzték le az egymást követő posztkeynesiánus és monetarista rendszerek. A 1980-as évek elejének recessziója és a jóléti szolgáltatások lefaragása újra feltöltötte a munkanélküliek „tartalékserégét”, s ellenkező irányú nyomást gyakorolt a reálbérek növekedésére. A kereskedelem liberalizálása, valamint a „karcsúsított termelés” és a „rugalmas munkaerőpiacok” irányába tett fordulat tovább gyengítette a nemzetállami kereteken belül működő munkásmozgalmat. Együttesen ezek a gazdaságpolitikai eszközök – amelyeket sokszor „neoliberalizmusnak” neveznek – megállították a profitráta további súlyyedését a vezető tőkés országokban, azonban nem tudták helyreállítani azokat a sokkal magasabb profitokat, amelyekre a tőke a korábbi, háború utáni időszakban tett szert. Az átlagprofitráta egy viszonylag alacsony szinten stabilizálódott. Persze talán lehetett volna drágóbb munkaerő-ellenes rendszabályokkal is próbálkozni a profitráta magasabb szintjének helyreállítása érdekében, de az ilyen eszközöknek jelentős politikai-ideológiai kockázata lett volna – különösen az 1980-as években, amikor a kapitalista Nyugat egy gyengülő, de még mindig félelmetes szovjet ellenféllel nézett szembe.

Ez volt a háttere annak, hogy az USA pénzügyi szektorában a feldolgozóiparhoz képest olyan sokáig emelkedő tendenciát mutatott a profitráta. A korai 1980-as években a pénzügyi szféra az összes profitnak csak kb. 10 százalékát adta, 2007-re ez az arány 40 százalékra emelkedett. Az 1950-es évektől az 1970-es évekig a pénzpiaci eszközök értékének a GDP-hez viszonyított aránya megközelítően 4:1 volt, 2007-re ez már nagyjából 10:1 arányra emelkedett. 1980-ban a világ pénzügyi eszközei (a bankbetétek, a kötvények és a részvények) értéke a világtermelés összértékének 119 százalékára, 2007-re 356 százalékára emelkedett.

A munkaerő ellen az 1970-es években és az 1980-as évek elején indított offenzívát követően a túltermelési válságokat hatalmas hitelexpanzióval kerültk el vagy enyhítették (mint 1991-ben vagy 2001-2002-ben). Miközben a reálbérek stagnáltak, vagy csökkentek, az amerikai munkásokat arra bíztatták, hogy egyre jobban adósodjanak el, s ezzel tartásuk fenn a fizetőképes keresletet. 1988 és 2007 között a hitelkártyákon lévő adósságok összege a GDP 168 százalékáról 350 százalékára ugrott. Időközben (1973 és 2000 között) az amerikai adófizetők alsó 90 százalékának átlagos reáljövedelme több mint 7 százalékkal csökkent. A katonai kiadásoknak az 1980-as évek folyamán Ronald Reagan elnöksége alatti

masszív növekedése, amely a kereslet fellendülésének fő motorja volt, példátlan szintre növelte az amerikai államadósságot. Az 1990-es években az USA államadóssága továbbra is egyenletesen növekedett, majd George W. Bush alatt bekövetkezett az adósságrobbanás. [...]

Ami még szembeszökőbb az elmúlt 30 év gazdasági fejlődésében, az a „reálgazdaságban” működő termelőtőkének – a tőke ama formájának, amely Marx szerint minden „új érték” és így minden „valódi gazdagság” egyedüli forrása a tőkés viszonyok között (hiszen a többletértéket *meg kell termelni*, mielőtt az felosztható lenne finánc- és kereskedelmi tőkére) – a folyamatos gyenge teljesítménye. Az 1970-es évek óta bár az uralkodó elit sikeresnek bizonyultak úgy a vagyon saját javukra való újraelosztásában, mind pedig a bérmunka kizsákmányolási rátájának magasra emelésében, azonban a tőkés világgazdaság növekedési rátája mégis csökkent, és sok jel mutat a hosszú távú gazdasági pangásra is (l. az 1. táblázatokat).

1. táblázat

A gazdasági stagnálást jelző mutatók a G7 országok gazdaságában 1950-1993 között

A magánszektor mutatói	1950–1973	1973–1993
Az output évi átlagos növekedése	4,5%	2,2%
A munka termelékenységének évi átlagos növekedése	3,6%	1,3%
Átlagos munkanélküliségi ráta	3,1%	6,2%

Forrás: Brenner (1998: 5)

A tőkés rend apologétáinak nehéz dolguk lesz, amíg megfelelő választ adnak az általam felvázolt meglehetősen sötét képre. De még így is széles körben vitatják, hogy Marx elmélete kielégítő magyarázatot nyújtana a válság eredetére, jóllehet a kapitalizmus baloldali kritikusai, de még sok, a főáramhoz tartozó közgazdász is az 1970-es évek profítabilitási válságában látta a később kibontakozó gazdasági trendek egyik döntő eredőjét. Megerősíti-e napjaink történelme Marxnak azt az állítását, hogy „a tőke igazi korlátja maga a tőke”³

3 „A tőke korlátja az, hogy ez az egész fejlődés ellentétesen megy végbe, és a termelőerők, az általános gazdagság [...] kimunkálása úgy jelenik meg, hogy a dolgozó egyén maga elidegeníti magát, a belőle kimunkálthoz nem úgy viszonyul, mint a saját gazdagságának, hanem mint idegen

MARX TÖRVÉNYE A CSÖKKENŐ PROFITRÁTÁRÓL

Sok éven át az amerikai radikális közgazdászok körében a profitabilitás visszaesésének a legkedveltebb magyarázata a „béremelkedés okozta profitszökkenés”, illetve a „munkaerő túlzott alkuereje” volt. E felfogás szerint a profit részesedése a nemzeti jövedelemből azért esett vissza, mert a reálbérek gyorsabban emelkedtek, mint a termelékenység – ezt a felfogást emellett osztotta a legtöbb, a közgazdaságtan főáramához tartozó közgazdász is. Ez a magyarázat igaz volt abból a szempontból, hogy hosszú időn át az aggregált bérek összegének növekvő része jutott azoknak a bérből és fizetésből élőknek, akik nem vettek közvetlenül részt az áruk termelésében, és az összes bér és fizetés százalékos részesedése a nemzeti jövedelemben megnövekedett a profit arányához képest. Ahogy a munkásokat a gyáriparban, a bányászatban és az építőiparban bekövetkezett technológiai újítások következtében egyre nagyobb számban bocsátották el, úgy találtak új állásokat a kereskedelmi és pénzügyi szektorokban éppúgy, mint a nonprofit, állami, vagy fél-állami szervezeteknél (a közszolgáltatásban, az oktatásban stb.). Miközben az ezen munkások által végzett munka a tőke szempontjából „társadalmilag szükséges” munka volt, nem *termelt közvetlenül* értékötbletetet megtestesítő árukat – és ezért marxi értelemben „nem termelő munkát” képezett. A „társadalmilag szükséges nem termelő munkának” ez a megnövekedése a fejlett tőkés világban *részben* oka volt a profitráta háború utáni süllyedésének, de semmi esetre sem az egyedüli vagy akár az elsődleges ok.

Súlyos bizonyítékok szólnak amellett, hogy – különösen az amerikai gazdaságban – a termelő munkások reálbéreinek növekedése *nem* haladta meg a termelékenység növekedését a háború utáni, a hetvenes évek profitabilitási válságához vezető időszakban. A marxista közgazdász, Anwar Shaikh meggyőző empirikus kutatásai igazolták, hogy az átlagprofitrátának az Egyesült Államok gazdaságában való süllyedése erősen korrelált annak a tényezőnek – a „holt” munka az élők munkához képesti arányának – a növekedésével, amit Marx „a tőke szerves összetételének” nevezett (Shaikh 1989; Shaikh és Tonak 1994). Fred Moseley önálló kutatásai kiegészítették Shaikh megállapításait, miközben ő is hangsúlyozta: az átlagprofitráta átfogó süllyedésében megvan a szerepe annak is, hogy növekedett a nem termelő munka aránya a termelőmunkához képest (Moseley 1991).

Egy évtizeddel ezelőtt teszteltem Marx csökkenő profitrátáról szóló elméletét a kanadai gazdaság 1947 és 1991 közötti adatai alapján. Ez az elemzés, amelyet K. W. Taylorral együtt írtunk, eredetileg a *Studies in Political Economy* című folyóiratban jelent meg (Smith és Taylor 1996) s tartalmát később összefoglaltam a *The Necessity of Value Theory* című, a *Historical Materialism*ban megjelent cikkemben (Smith 1999). A vizsgálat

gazdagságnak és a saját szegénységének a feltételeihez. Maga ez az ellentétes forma azonban eltűnő és megtermeli saját megszüntetésének reális feltételeit” (MEM 46/2: 24).

első nagy megállapítása az volt, hogy 1947 és 1975 között a tőkeberuházások átlagprofitrátája hosszú távon csökkenő tendenciát mutatott – ez jól megalapozott és vitathatatlan tény. [...]

Vizsgálatunk második fontos eredménye az volt, hogy a profitráta csökkenésével párhuzamosan az értékőbbletráta (azaz a *termelő* munkások kizsákmányolásának rátája) hosszú távon emelkedő tendenciát mutatott [...]. Ámde tanulmányunk legérdekesebb megállapítása az volt, hogy a tőke szerves összetétele (a gépekbe, nyersanyagokba és a termelés egyéb fizikai összetevőibe beruházott tőke értékének aránya az élőmunka által létrehozott új értékhez képest) ugyanebben az időszakban meredeken emelkedő tendenciát mutatott [...].

Az 1970-es évek közepétől az 1990-es évek elejének recessziójáig az átlagprofitráta trendvonala kisimult, miközben az értékőbbletráta drámaian emelkedett, a tőke szerves összetétele pedig stagnált. Ez az elemzés összhangban áll azokkal a közismert tényekkel, amelyeket a tőke és az állam az 1970-es évek gazdasági válságára (a stagflációra) adott válaszárol tudunk: mindkét oldal a bérek emelkedésének visszaszorítására, a munkásmozgalom erejének megnyirbálására, a termelékenységek a munkaintenzitás és a munkaidő növelésével való emelésére, a szociálpolitikai költségek lefaragására, a cégek adóinak csökkentésére törekedett, azért, hogy mindezzel helyreállítsa a profitabilitás kedvező feltételeit.⁴

4 Ezen a ponton következtetéseinket illetően némi óvatosságra van szükség. Ezek az eredmények azoknak az érték kategóriáknak (állítóke+változó tőke+többletérték=összérték), amelyek a marxizmus elmélet szerint a termelés „összértékét” kiadják, egy meghatározott specifikálásán alapulnak. A legtöbb vitatott kérdés ezeknek az érték kategóriáknak a mérését illetően az, hogy hová soroljuk be a társadalmilag szükséges, azonban nem termelő munkát végző bérmunkások béreinek összegét. Mi úgy döntöttünk, hogy ezt a bérösszeget az *állítóke* egy speciális formájaként kezeljük: pontosabban az *állítóke-áramlás* egy elemeként, azaz úgy, mint a társadalmi összítőke reprodukálása egyik *specifikus költségét*. Nagyon rövidre fogva: az ilyen típusú munkaerő alkalmazásának a költségeit analógnak tekintettük a termelésben alkalmazott befektetett és forgó tőkekészletek fenntartásához és újrafeltöltéséhez szükséges költségekkel, amennyiben mindkét fajta költség a *korábban is létező értékeknek* az output összértékébe való beépítését involválja. Hogyha a nem termelő munkát végző munkások béreit a termelő munkaerő bérösszegéhez adjuk hozzá, s ezért „változó tőkeként” kezeljük (a termelőmunka „inputjaként”, amely „új értéket” hoz létre), akkor az empirikus eredmények sokkal kevésbé támasztják alá Marx elméletét. Ebben az esetben nem csak a Marxétól eltérő elméleti előfeltevéseket fognak tükrözni (a termelő és nem termelő munka közötti distinkció – állítólag – irreleváns volt), hanem egyszersmind sokkal nehezebben lesznek összeegyeztethetőek számos jól megalapozott ténnyel a kanadai gazdaság háború utáni valódi történetéből. A nem termelő munka állítókeként való specifikálásának elméleti védelmét l.: Smith (1994), valamint Smith (1993).

Tanulmányunk empirikus eredményei jól alátámasztják azt a tézist, hogy az 1970-es évek kanadai profitabilitási krízise (amely párhuzamos vonásokat mutatott az USA gazdaságának válságjelenségeivel) az élők munkának a termelésből való kiszorítására és munkamegtakarító technológiákkal való helyettesítésére vezethető vissza, egy olyan folyamatra, amelyet egyaránt elősegített a verseny indukálta költségcsökkentési hajszája, valamint a tőke és a munka közötti antagonisztikus ellentét. Marxnak a tőkefelhalmozás hosszútávú dinamikájára vonatkozó előrejelzései tehát teljesen összhangban vannak a kanadai gazdaság huszadik század közepén mutatott tényleges teljesítményével.

Az ebből a rövid kutatásból levonható átfogó következtetés az, hogy Marx törvénye a csökkenő profitrátáról megállja a helyét, ha a kanadai, az amerikai és a világ gazdaság elmúlt fél évszázad során mutatott teljesítményét vizsgáljuk. Észben tartva ezt, most térjünk vissza ahhoz, amit a jelenlegi gazdasági válság „becsapódási pontjának” neveztek el: az USA gazdaságához [...].

Jól megfigyelhető a profitráta felfelé irányuló mozgása 1991-1992-től 2006-2007-ig. Nyilvánvaló, hogy a profitráta nem állt vissza az 1948 és 1968 közötti szintre, azonban alakulása azzal az ígérettel kecsegtetett, hogy túljut az 1960-as évek végétől az 1990-es évek elejéig tartó „gyengélkedés” szintjén. Mind az 1990-es évek végén, mind a 2001-es recesszió után tapasztalt emelkedés a pénzügyi szektor fentebb leírt magas hozamainak tulajdonítható. De vizsgáljuk meg, mit mondhatunk az USA gazdaságáról a recesszió után: a gyáripar termelése tovább hanyatlott, miközben döntővé vált az „ingatlanpiaci buborék” szerepe a növekedés további „fűtésében”. 2002 és 2007 között a GDP növekedését a lakáspiac hajtotta előre (új lakások építése, lakásfelújítás és a magasan szárnyaló ingatlanpiac-hoz kapcsolódó hiteltevékenység). Az eredmény a lakáspiacon mutatkozó *túlkínálat* lett – a piac telítődése olyan „túlértékelt” lakásokkal, amelyekről kiderült, hogy nincs irántuk valódi fizetőképes kereslet. Az ezt követő, a jelzálogkölcsonból vásárolt vagy felújított lakásokat érintő lefoglalási és elárverezési hullám a lakások látványos visszaesését váltotta ki és elindította a jelenlegi pénzügyi válságot. Az elmúlt évek viszonylag magas profitjait fenntartó „pénzpiaci buborék” kipukkadása egyértelműen jelzi a részvénytársasági profitorok hosszú távú emelkedési trendjének végét.

MERRE TARTUNK?

Eddig a kapitalista kormányok válasza a válságra a következők voltak:

- a) Tovább lebegtetik azt a gondolatot, hogy a szövetségi kormány felvásárolja az amerikai bankok „toxikus” eszközeit – ez az alternatíva bukásra van ítélve, nem csak azért, mert ezek az eszközök túl széles körben terjedtek el a pénzügyi rendszerben, hanem azért is, mert olyan pénzügyi kötelezettségeket jelentenek, amelyek összege jó néhány milliárd dollárral meghaladja a kormányzat által elfogadott pénzügyi „mentőcsomag” értékét.
- b) A válság által legsúlyosabban érintett európai és amerikai pénzintézetek tényleges államosítása és részleges újratőkésítése kormányzati hitelek felvételével. Miközben ez talán ideiglenesen stabilizálná a bankrendszert, semmivel sem járulna hozzá a válság hátterében rejlő igazi probléma, a „toxikus” eszközök kérdésének megoldásához.
- c) Azt ígérik, hogy a G20 országok közös erőfeszítést tesznek majd a munkahelyteremtésre és a kereslet élénkítésére az állami költségek gyors fokozása révén.

Hogy honnan fogják előteremteni a pénzt ezekre a lépésekre az rejtély. A legtöbb banknál nincs megfelelő likviditás, mert a mérlegükben az eszközök jelentős részéről kiderült, hogy behajthatatlan kintlévőségek. A nyugati kormányoknak kevés valutatartalékuk van. Kínának és Japánnak ugyan jelentős valutatartalékai vannak, de valószínűleg ezeket hazai célokra fogják használni. Az arab olajállamok még mindig úsznak ugyan a pénztökében, azonban nem világos: miért döntenének úgy, hogy alacsony kamatra kölcsönadják a nyugati kormányoknak vagy a bankoknak ahelyett, hogy felvásárolnák vele a jelentősen leértékelődött részvénytársasági aktívák egy részét.

A tőkés Nyugaton a fogyasztók hitelkeretei kimerültek és emelkednek a kifizetetlen hátralékok. A pénzügyi rendszert nem stabilizálták, egyszerűen más kézbe adták (és így a tulajdon is koncentráldott) [...]. A korábbi fogyasztást a jövőbeni kereslet ellenében ható kölcsönök fedezték. Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában a fogyasztók erősen eladósodtak, a hitelrendszer pedig, amely ezt korábban lehetővé tette, most több milliárd dolláros deficittel küzd. Az elbocsátások és csődök hulláma hamarosan örvénybe fogja lökni a G20 gazdaságait. Csökkenő adóbevételek és romokban lévő hitelrendszer mellett a kormányoknak nehéz feladat lesz a kormányzati kiadások jelenlegi szintjének finanszírozása – még kevésbé lesz arra pénzük, hogy beindítsák azokat a nagy „közmunka”-programokat, amelyeket az olyan ábrándokat kergető reformisták javasolnak, akik azért imádkoznak, hogy Barack Obama legyen Franklin Delano Roosevelt új kiadásban.

Röviden: nehéz belátni, hogy az USA és a többi fejlett kapitalista gazdaság hol és hogyan fogja újból megtalálni a profitábilis gazdasági növekedés eszközeit. A válság

mélysége és a hatalmas fennálló államadósságok nagyon valószínűtlenné tesznek egy keynesiánus gazdaságstabilizációt. Utoljára amikor a profit rendszere ilyen mélységű válságban volt, akkor „egészségét” csakis az eszközök nagyarányú elértéktelenedése (a nagy gazdasági világválság) és a tőkeállomány a második világháború révén végbement nagyarányú *fizikai elpusztítása* révén nyerte vissza. Ellentétben ugyanis a liberális vélekedéssel a világháború nagy katalizmája, nem pedig Roosevelttel „New Deal”-je rántotta ki Amerikát az 1930-as évek nagy depressziójából és teremtette meg a háború utáni tőkefelhalmozás feltételeit.

E komor hangnemben szeretném befejezni az elemzést, de kiegészíteném még néhány további megjegyzéssel a jelenlegi válság *politikai* következményeit illetően.

Ez a válság a maga kendőzetlenségében tárja eléink a kapitalizmus alapvető irracionálisát, megerősítve Marxnak a csökkenő profitráta tendenciájára vonatkozó megállapításait:

„Egy bizonyos ponton túl a termelőerők fejlődése korláttá lesz a tőke számára; tehát a tőkeviszony korláttá lesz a munka termelőerőinek fejlődése számára. Metsző ellentmondásokban, válságokban, görcsökben jut kifejezésre az, hogy a társadalom termelő fejlődése növekvő módon nem illik össze eddigi termelési viszonyaival. A tőke erőszakos megsemmisítése, nem számára külső viszonyok által, hanem mint önfenntartásának feltétele, ez a legcsattanósabb forma, amelyben közlik vele, hogy menjen és adjon helyet a társadalmi termelés egy magasabb formájának” (MEM 46/2: 208).

Ámde, amint azt Marx is nagyon jól tudta, a tőke egy *társadalmi viszony*, nem pedig egy tudatos, gondolkodó lény, ezért azután nem fogadhatja meg az ilyen „tanácsot”. Ami még fontosabb: azok az emberi lények (mindenekelőtt a tőkésosztály) sem fogják soha megfogadni ezt, akik fenn akarják tartani a fenti társadalmi viszonyt. Az tehát, hogy hogyan oldódik meg a tőkés termelés „technikai-természeti” és „társadalmi” tendenciái közötti növekvő ellentmondás, nem megváltoztathatatlan történelmi törvények érvényesülésétől, hanem attól függ, az emberek milyen tudatos választ adnak az ebben az ellentmondásban megnyilvánuló rendszerszintű irracionálisra. Más szavakkal: az egymással szembenálló társadalmi „programok” és az őket képviselő társadalmi osztályok közötti harc fogja eldönteni ezt.

A tőke képviselői – annak fő haszonélvezői – persze minden lehetőséget megfognak tenni, hogy „megmentsék a rendszert”, tekintet nélkül arra, hogy ez milyen borzalmas emberi költségekkel jár. Arra fognak törekedni, hogy támogatást szerezzenek programjuknak a dolgozó emberektől és a középosztálytól is, részben a megvesztegetés, a megfélemlítés és a zsarolás, részben a reformista illúziók gerjesztése, részben pedig az irracionális és elmaradott előítéletek: a rasszizmus, a xenofóbia és mindenekelőtt a nacionalizmus

kiaknázása révén. De a munkásosztály többségét nem predesztinálja semmiféle kikerülhetetlen végzet arra, hogy lenyelje a mérget, amelyet a „rendszer megmentésének” szószólói kínálnak neki – azt a programot, amely végső soron a termonukleáris apokalipszishez vezetheti el az emberiséget.

Ha elég ember lesz, aki megérti a tőke „történelmi korlátait”, és energiáit annak szenteli, hogy felépítsen egy komoly szocialista mozgalmat, akkor a jelenlegi válság történelmi léptékű eséllyé változtatható. Ennek a történelmi esélynek a megragadásához persze sokkal több kell a kapitalizmus pusztításai és igazságtalanságai feletti absztrakt, erkölcsi kritikánál, és nem elég az sem, ha kidolgozunk egy meggyőző absztrakt érvelést a szocializmus ügye mellett. Amire objektíve szükség van, az egy olyan forradalmi szervezet, amely a munkásosztály politikailag legfejlettebb rétegeiben gyökeredzik – azok soraiban, akik felismerik, hogy nincs semmi történelmileg elkerülhetetlen a kapitalista rendszerben, és készek küzdeni a társadalom átfogó átalakításáért, olyan átalakításáért, amely a „társult termelők” szocialista demokráciája irányába mutat. Egy olyan mozgalom, amely sikeresen tudja megkérdőjelezni a kapitalizmus rendjét, csakis úgy építhető fel, ha szószólója lesz az elnyomottaknak – ha kiáll a nők, a faji kisebbségek, a bevándorlók és a világkapitalizmus által létrehozott társadalmi irracionalitás összes többi áldozatának speciális szükségleteiért és érdekeiért.

A közeledő katasztrófa, amely azzal fenyeget, hogy emberek tízmillióinak életét rombolja le, élesen rávilágít annak történelmi szükségszerűségére, hogy kiformaljuk a munkásmozgalom új, osztályharcos szellemű vezetését. Ez a vezetés meghirdetné a termelési folyamatnak a dolgozók általi ellenőrzését, küzdené az inflációval korrigált bérekért és a csökkentett munkaidőért, hogy megvédje a munkások életszínvonalát és szembe szálljon a tömeges elbocsátásokkal. Az ezekért a követelésekért folytatott harc segíteni fogja a tömegek mozgósítását a hatalom meghódításáért, a termelési, kommunikációs és szállítási eszközök éppúgy, mint a bankok és más pénzintézetek teljes körű kisajátításáért. A kapitalista zsarnokság elleni sikeres tömegharc a munkástanácsok kormányának megteremtésében fog kicsúcsosodni, amely demokratikusan irányítja majd az egalitárius, racionálisan megtervezett, kollektivizált gazdaságot.

Sajnálatos módon az állítólag szocialista baloldal (ideértve sok önjelölt marxistát is) többségének gyakorlati tevékenysége csak a kis lépésekben megvalósuló reformizmus különböző formáihoz vezethet. Ez a fajta fokozatosságot hirdető, gyakran az osztály-együttműködést is magában foglaló politika részben abból ered, hogy a szocialistáknak nincs bizalmuk a munkások és az elnyomottak forradalomra való képességében, részben pedig az arra vonatkozó reformista illúziók fennmaradását tükrözi, hogy a kapitalizmus levethető maga legembertelenebb vonásait. Más baloldaliak – a tizenkilencedik század első felének utópista szocialistáira emlékeztető módon – idejük legnagyobb

részét vitákkal töltik arról: milyen legyen az eljövendő szocialista társadalom, milyen legyen benne a nemek viszonya, a fogyasztás szerkezete, mekkora legyen az „ökológiai lábnyoma” és így tovább. Marx annakidején pontosan a munkásmozgalmon belüli reformizmus és utópizmus elleni módszeres harc jegyében dolgozta ki a polgári politikai gazdaságtan *tudományos* kritikáját; azért, hogy az a forradalmi politikai gyakorlat irányítójá legyen.

Elérkezett az ideje annak, hogy újjáélesszük Marx *tudományos szocializmusát*. Eljött az ideje egy olyan osztályharcos, szocialista politikai program megalkotásának, amely szilárdan és egyértelműen maguknak a dolgozóknak a legalapvetőbb *érdekeire* hivatkozik. S emellett eljött az ideje egy olyan szocialista üzenet meghirdetésének, amely erőteljesen és világosan kimondja: fajunk nem engedheti meg magának többé egy, az osztálykizsákmányoláson alapuló gazdasági rendszer fenntartását – egy olyan rendszerét, amely társadalmi viszonyai révén szükségszerűvé teszi, hogy a társadalom gazdagságát a „társadalmilag szükséges absztrakt munka” elavult mércéjével mérjük, s amely ennek következtében meg kell hogy tagadja az emberiségtől a tudományos racionalitás összes áldásainak teljes kiaknázását, miközben újra és újra gazdasági válságokba és háborúba taszít minket.

Eljött az ideje, hogy ez a nagyszerű emberiség kimondja: *Elég!*

Fordította: Szalai Miklós

A fordítást az eredetivel egybevetette: Mészáros Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Brenner, Robert (1998): The Economics of Global Turbulence. In: *New Left Review*, No. 229. (special edition).
- MEM 24. Karl Marx és Friedrich Engels művei: *A tőke, II. könyv*. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- MEM 25. Karl Marx és Friedrich Engels művei: *A tőke, III. könyv*. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- MEM 46/2. Karl Marx és Friedrich Engels művei: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Grundrisse)*. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- Moseley, Fred (1991): *The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy*. Macmillan.
- Shaikh, Anwar (1989): *The Current Economic Crisis: Causes and Implications*. Interneten: <http://homepage.newschool.edu/~AShaikh/The%20current%20economic%20crisis.pdf> (Letöltve: 2010.03.22.).
- Shaikh, Anwar – Tonak, A. (1994): *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts*. Cambridge University Press.
- Smith, Murray E. G. (1993): Productivity, Valorization and Crisis: Socially Necessary Unproductive Labour in Contemporary Capitalism. In: *Science and Society*, Vol. 57., No. 3.: 262–293.
- Smith, Murray E. G. (1994): *Invisible Leviathan: The Marxist Critique of Market Despotism beyond Postmodernism*. University of Toronto Press.
- Smith, Murray E. G. – Taylor, K. W. (1996): Profitability Crisis and the Erosion of Popular Prosperity: The Canadian Economy, 1947-1991. In: *Studies in Political Economy*, Vol. 49.: 101–130.
- Smith, Murray E. G. (1999): The Necessity of Value Theory: Brenner's Analysis of the „Long Downturn” and Marx's Theory of Crisis. In: *Historical Materialism*, Vol. 4.: 149–169.